

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕВЕТИ

ТУРСКИТЕ ПЕСНИ В СБОРНИКА НА АТ. ВАС. ВЪРБАНСКИ «ПЕСНИТЕ НА БЕРДЯНСКИТЕ БЪЛГАРИ»

Емил Боев

През 1910 г. в град Ногайск излиза от печат сборникът на българина Атанас Василев Върбански, озаглавен «Песните на бердянските българи»¹. Знаем, че някои от включените песни се пеят и днес от бердянските българи, но повечето от тях вече са забравени и затова с умиление и признателност споменаваме името на този радетел за съхраняване на българската сваят и памет, който е запазил за своите земляци и за всички българи тези бисери на народното творчество. Тревогата от забвението е подтикът, който е накарал Върбански много години да обикаля от къща в къща българите, за да запише и съхрани за следващите поколения спомена за Родината в художествена форма. «Бързаме да ги съберем, до колкото можахме и сварихме, защото те вече изчезват наедно със смъртта на старите хора, българи, и наедно с еволюцията на българския живот в Русия».²

Между българските песни в сборника са намерили място и няколко турски песни, за които съставителят пише следното: «Има и няколко турски песни, които, макар и дип рядко, се пеят от Бердянските българи с. р. от българите на Бердянския уезд. Ние поместваме и тях, като намаляла вече бележка на някогашния съвместен живот на българите с турците».

Преди да отбележим нашите наблюдения върху тях, както и да изкажем съображенията си за тях, ще наблегнем на информацията, която Върбански ни дава.

1. Турските песни се пеят от бердянските българи.
2. Те се пеят «дип рядко».
3. Тези песни са отслабнал признак на някогашния «съвместен живот на българите с турците».
4. Песните са определени като турски.
5. Селищата, в които са записани, не са отбелязани навсякъде, но и в

единствения случай, когато е посочен Преслав, липсва информация за селището или края, от където се е изселил родът на споменатата преславчанка.

Установено е, че при масови преселвания нееднородни в етнографско отношение групи се събират в новите поселища, където при по-продължително съвместно пребиваване, а и сродяване, надделява един от пренесените на новото място говори. От останалите говори се запазват езикови особености, които функционират като дублети на адекватните признаци на наложилия се говор. Подобно развитие не е толкова характерно за фолклора, и особено за песенното творчество, които с течение на времето стават достояние на цялата общност. Що се отнася до песните на турски език, сред население с преобладаваща българска езикова практика, те са обречени на забрава.

Щастливо съпадение за нас е, че от петте турски песни, четирите са ни познати като текст и певческо изпълнение от Североизточна България, където сме провеждали проучване на турски и татарски диалекти и сме записвали народни песни и приказки. Към това трябва да добавим и обстоятелството, че като мизийски българин, носител на местната народна традиция, сме улеснени в разграничаването на своето от привнесеното и чуждото.

Петте турски песни в *Песнопойката*, както сам Върбански е нарекъл сборника, приемаме за варианти на изначални текстове, пренесени от българските земи на Балканите, където и до днес се срещат в разновидности сред турци и българи.

Остава неясно за нас защо след поредните четири турски песни № 467 — № 470 и приблизително след седемдесетте български песни е добавена пета, според нас наистина турска песен, без информация за лицето, от което е записана. И още нещо, по език и начин на транскрибиране с тогавашната гражданска графика тази песен се отличава значително от другите.

Практика на турците, а и на турските фолклористи, е да поставят названия на песните, които са всъщност начало на дадена песен, както е постъпил в случая и Върбански: «*В нашата долна градинка*», «*Онаръ ики кардашъ*», «*Бахчелерде*», «*Алъ атлъларъ*» и «*Плевня ичинде*».

Първата песен има българско название — «*В нашата долна градинка*», тъй като първият стих е на български. Обаче двустихният припев е на турски. Това редуване на двата езика продължава до края на песента. Събирачът е предложил два варианта на припева, в които е споменато името на лирическия герой *Рада*, тук в звателна форма — *Радо*. Според езика, на който се изпълнява песента, заключаваме, че тя е българско-турска. Лирическият герой *Рада* показва, че тя е съчинена или адаптирана от българи и е предназначена за българи. Туркиня не би допуснала български текст при изпълнение, а споменаването на немохамеданското име *Рада* е изцяло изключено.

В България тази песен сме слушали или регистрирали в Шуменско, Провадийско, Варненско и в Добруджа. Изпълнява се от българки, показно и

в никакъв случай на семейни и календарни празници. Може да се пее на седянка, белянка или на друго събиране за забава.

Песента «*Онаръ ики кардашъ*» «*Те са двама братя*» в представения вариант не е регистрирана като цяло, но отделни нейни стихове и изразни средства са често срещани елементи на други турски песни: *ele verilmez* «не се предават/ не трябва да бъдат предадени», *taş duvar* «каменен зид», *ah, bana kütayın* «ох, не ме погубвайте». В последния елемент откриваме българско влияние, което е нарушило валентността на глагола *ku* — «не проявявам съжаление, че ще бъде погубен», който изисква обектът да бъде в дателен падеж, докато в резултат от влиянието на българския стереотип на мислене обектът е директно засегнат от въздействието на глагола, поради което в песента той е поставен във винителен падеж — «*бени къймаинъ*» (№ 468). Текстът на песента смятаме за непълен и компилиран.

Много интересна и запазена до наши дни в България е песента «*Бахчелерде*» «*В градинките*». Почти без промени и съществени различия от варианта на Върбански песента у нас е запазена при българи и турци. Състои се от три куплета, всеки от които при турците започва със стих на турски, а при българите първият стих е на български. Песента е широко известна на територията на Шуменско, Новопазарско, Провадийско, Варненско, Балчишко и другаде. При турците не сме попадали на нейното изпълнение с мелодия, докато българите, по-точно българките, я изпълняват по български маниер и с българска мелодика. Трите куплета са изградени върху градация на символи и понятия, които като лексика са известни и на българи, и на турци. Публикуваният вариант смятаме за завършен и за турско-българска творба.

Песента «*Алъ атлъларъ*» «*Яхналите алени коне*» (№ 470) е предание в пълната си форма и която по чувство и настроение определяме като тъжно любовна. В Стара България се помни само от отделни възрастни хора, които я определят като местна, наред с още по-известната «*Ođlan, ođlan, yalabik çoban*» «*Момко, момко, напето овчарче*». Без да бъде балада, от песента лъха баладично настроение, с което тя се отличава от традиционния подобен жанр на турската народна лирика. Наред с това, изразните средства, фигурите и образите са характерни за турското народно творчество като цяло, и в частност, на Балканите. Това включва и добре очертаната сюжетна линия, съдържаща три момента, които Върбански е номерирал: безименно описание на момък, залюбил две либета, с подсказани последствия за него от подобна ситуация, както и окаяното състояние на ухажваната млада дама (*кючюк ханъм*); представяне на едното либе, на име *Неджибе*, за преживяванията и положението на което народният певец тъжи (*Неджибе е чокъ зиянъ олду/ Яръ аманъ, аманъ*); второто либе, красавица, чието име е *Марийка*, която също е почернила живота си (*Марийка я чокъ зиянъ олду/ Яръ аманъ, аманъ*). Смятаме, че мотивът на песента е някаква действителна местна случка. Иначе, задяването на българки от страна на турците е

широко известно в историческите разкази на българите и като тема е застъпено в българското народно творчество.

Петата турска песен, която откриваме в края на Песнопойката, е от неизвестен информатор. Озаглавена е «Плевня ичинде» «Насред Плевен» (№ 556). Странното е, че в нея са описани събития от края на руско-турската освободителна война, десетилетия след преселването на българите в Северното Причерноморие. В нея се споменава Осман паша (1837-1900), който е организатор на турската отбрана по време на шестмесечната обсада на Плевен. Допускаме, че песента е била предадена на Върбански в писмен вид от някого след споменатото историческо събитие, за което говорят фактите, че липсва името на информатора, както и големият брой грешки в турския текст, които Върбански не би допуснал. Тази турска историческа песен е разпространена сред турци и българи в Североизточна България, от която са ни известни три варианта. В тук публикувания текст се съобщава, че Осман паша е ранен и че жертвите от плевенската битка са многобройни. Във варианта, изпълняван у нас от турците, фигурира възклицанието «*Osman paşa, binler yaşa!*» «Хиляда години да живееш, Осман паша!», докато в българския вариант на песента се отправя клетва към него и е казано защо я заслужава: «*Kör olasın Osman paşa, yaktın ya bizi baştanbaşa*» «Сляп да ослепееш, Осман паша, че съвсем ни разсипа!».

Отново ще се върнем към турските песни, публикувани от А. В. Върбански, за да направим бегъл анализ на езиковите им особености, които съдържат важна информация за техните носители, както и за турско-българската езикова контактология в България преди Освобождението.

Първите четири песни съдържат особености, които свидетелстват за доброто владееие на турския език от записвача. Изключение от тази констатация прави вече споменатата песен за Плевенската епопея, която и хронологически доказва, че няма нищо общо с пренесеното от българските земи песенно народно творчество преди около два века. Значи, турската песен «Плевня ичинде» не е била в репертоара на бердянските българи.

Предназначената за широк кръг читатели песнопойка е подръчно четиво, поради което нейният автор е използвал гражданската графика, за да регистрира фолклорния текст. С тази цел, за да предаде звукове на турската фонетична система, които нямат точни съответствия в българския език, Върбански е прибягнал към българската азбука, избирайки в нея букви и буквосъчетания, които приблизително успешно маркират турските звукове.

От гласовата система на турския език типично турските закръглени и предни гласни *ö* и *ü* са трудни и за изговаряне и българинът изпървом ги изговаря като предходна омекотена съгласна и твърда гласна, както Върбанов е сторил тук писмено в средисловието. За предисловието е намерен изход в употребата на *й*. Или: *ö* — *йо*: *йомрюме, йолмезъ*;

ü — *ю*: *гюль, зюмбюль, йомрюме*.

По-задната, по-затворена и незакръглена гласна *i* е предадена с *ъ*, което е единственото разумно решение: *къймаинъ*, *Татарънъ канънданъ*, *айгъръ*, *ханъма*, *сарамадамъ*.

В един случай виждаме опит да бъде обозначен позиционно обозначеният по-отворен вариант на гласната *e* — *ê* чрез *я*: *Плевня*.

Изгубилият звуковата си стойност турски спирантен съгласен звук *ğ* е отбелязан с *г*, причината за което няма нищо общо с историческото развитие на този звук, сравн. *севдигимъ*. Това *г* в песента е вероятно проява на маниерното изпълнение на народните песни *еда*, което включва и остарели, вече неупотребявани езикови форми.

Хармонията на гласните, палатална и лабиална, общо взето е отразена последователно: *койнума*, *яврумъ*, *атлъларъ*, *севдигимъ*, *вереймъ*, *чичекъ*, *чеимелерде*, *бейгиръ*, *бири*, *ешкинъ*. В турската езикова практика на българите случаи на нарушение на палаталната хармония се наблюдават при звуковото съчетание *yi*, което преминава в *i*: *къймаинъ*.

Впечатлява начинът, по който в песните са отразени някои фонетични явления, известни като фонетична реализация, като влиянието на предните и задните гласни върху съседните съгласни, в резултат на което се появяват трудните за усвояване от чужденците позиционни варианти:

гиръ, *бенъ*, *верильмезъ*, *гюль*, *зюмбюль*, *шекеръ*, *шербетъ*, *бейгиръ*, *йольмезъ*, *бенлеринъ*, *чегенъ*, *нелеръ*.

Тук трябва да отбележим отново случаите на нарушение на хармонията на гласните, без това да се дължи на фонетични причини, което е характерно само за турските изпълнители от определени области, когато пеят или рецитират народни песни — замяна на задни гласни с предни, обикновено в краесловието и по-рядко в предисловието:

кара кашли, *кане кане*, *кондурмали*, *солдурмали*, *емманъ*, *емма*.

В текстовете на публикуваните песни има и пример за фонетично явление, свързано със съгласните. Това е уподобяването на съседни съгласни, което може да бъде пълно или частично. В Североизточна България то е от западнокъпчашки тип и включва следните съгласкови групи и тяхната промяна: *-nl-* > *-nn-*. Тук пример за това явление е онаръ < *оннар*. Изписано е с едно *n*, поради затруднението геминатът *-nn-* да бъде предаден.

Фонетично-морфологична особеност съдържа възстановяването на по-стария състав на граматическата основа на турското сегашно време — депричастие на *-(y)a/ -(y)e* + окончанието на това време *-yor*: *ачайоръ* и *акайоръ*. Това явление е характерно и за кримско-татарския език и то е елемент на татарското фолклорно койне или на ситуативно обусловения татарски метазик, което се проявява и в турското фолклорно койне.

Интерес от морфологично гледище представлява и подканителното междуметие *хайдинде*. Неговото българско съответствие в разговорния език

е *хайдете/ хайдите*. Този турско-български хибрид е съставен от турското междуметие *haydi* + личното окончание на повелително наклонение за второ лице множествено число *-(y)ni* + личното окончание за същото лице и число от българската глаголна система *-те*, срв. ела — елате. След сонорната съгласна *n*, на турска езикова основа *-те* е преминало в *-де*. В турско-българските езикови хибриди често срещано явление е да се натрупват еднозначни български и турски морфемии, какъвто е случаят и с деятелното име *гайда+r+джия*, от което е българското фамилно име *Гайдарджи* или *Гайдарджиев*.

Изпълняваните турски и съчиняваните на турски народни песни от българите представляват общонаучен и национален интерес, тъй като те отразяват период в развитието на българския народ във време, когато турският език с отделни елементи, та чак до езикова практика, частично прониква в българския етнокултурен стереотип и образ и нарушава неговата цялост.

Отново с благодарност и уважение споменаваме името на събирача и съставителя на «Песните на бердянските българи» Ат. Вас. Върбански, който отвежда нас, българите от Стара България, по една красива и сигурна пътека до нашите братя от Бердянск.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Текстовете на турските песни

- №467. *В нашата долна градинка* (отъ н. иконом.)
В нашата долна градинка (2)
Севдигимъ, Радо, гюль гиби,
Гирь, гирь койнума наръ гиби (2)
Цъфнали и расцъфтели (2)
Севдигимъ, Радо, и т.н.
Два стърка жълта иглика (2)
Севдигимъ и пр.
Три клоня пъстра ягликия (2)
Севдигимъ и пр.
И бялъ и червень трендафилъ
Севдигимъ, Радо, гюль гиби,
Гирь, гирь койнума наръ гиби (2)
Другъ припевъ:
Севдигимъ, Радо,
Бень гиби,
Сень кара кашли,
Гель бери.

№468. *Онарь ики кардашъ*
(Отъ Мария Г. Чекледжива, Преславъ)

Онарь ики кардашъ,
Онарь еле верильмезъ,
Аманъ бени кыймаинъ,
Сизе дюньяликъ вереймъ
Татарънъ канънданъ
Ташъ дуваръ
Еле верильмезъ.

№469. *Бахчелерде* (отъ н. иконом.)

Бахчелерде ючъ чичекъ
Варъ ачайоръ — ачайоръ:
Бири лале,
Бири зюмбюль,
Бири гюль,
Лале, зюмбюль сизинъ олсунъ,
Гюль бенимъ,
Яврумъ, гюль бенимъ,
Хайдинде гюль бенимъ!

Чешмелерде ючъ курна
Варъ акайоръ, акайоръ,
Бири шекеръ,
Бири шербетъ,
Бири балъ,
Шекеръ, шербетъ сизинъ олсунъ,
Балъ бенимъ,
Яврумъ балъ бенимъ,
Хайдинде балъ бенимъ!

Чаирлъкта ючъ бейгиръ
Варъ отлайоръ — отлайоръ:
Бири айгъръ,
Бири бейгиръ,
Бири атъ,
Айгъръ, бейгиръ сизинъ олсунъ,
Атъ бенимъ,
Яврумъ атъ бенимъ,
Хайдинде атъ бенимъ!

№470. *Алъ атлъларъ* (Също от него)

I.

Алъ атлъларъ ешкинъ олуръ,
Моръ гиенлеръ пишкинъ олуръ,
Яръ аманъ, аманъ. (2)
Ики яръ севенлеръ емманъ,
Йольмезъ емма, шашкинъ олуръ,
Яръ аманъ, аманъ.
Йольмезъ емма дюшкюнь олуръ,
Яръ аманъ, аманъ.
Нелеръ олду, нелеръ олду,
Гечень йомрюме чокъ юзкъ олду,
Яръ аманъ, аманъ.
Кючюкъ ханъма чокъ зиянъ олду,
Яръ аманъ, аманъ.

II.

Евлеринъ варъ хане, хане,
Бенлеринъ варъ тане, тане,
Яръ аманъ, аманъ (2)
Сарамадъмъ кане, кане,
Бильмемъ о яре, ахъ нелеръ олду,
Яръ аман аманъ.
Нелеръ олду, нелеръ олду
Гечень йомрюме чокъ язкъ олду,
Неджибе е чокъ зиянъ олду
Яръ аманъ, аманъ.

III.

Евлеринъ варъ сундурмаи,
Бенлеринъ варъ кондурмали,
Яръ аманъ, аманъ (2)
Херъ йоптюкче солдурмали,
Бильмемъ о яре, ахъ нелеръ олду,
Яръ аманъ, аманъ
Нелеръ олду, нелеръ олду
Гечень йомрюме чокъ язкъ олду,
Яръ аманъ, аманъ.
Марийка я чокъ зиянъ олду,
Яръ аманъ, аманъ.

- № 556. *Плевня ичинде...*
Плевня ичинде валиде
Кавга корулду, аманъ, аманъ (2)
Османъ паша дидеклери,
Султанъ урулду, аманъ, аманъ, (2)
Кичюкъ касаба, аманъ, аманъ (2)
Кеселенъ башъ кара валиде,
Гелмесь исаба, аманъ, аманъ,
Плевня сукаклара, валиде,
Тозъ домандъръ, аманъ, аманъ, (2)
Плевня сукаклара валиде,
Кондакъ гичилмесь, аманъ, аманъ,
Гидеримъ, гидеримъ, валиде (2)
Аскеръ орулмасъ, аманъ (2)
Гидеримъ, гидеримъ валиде (2)
Йолъ тюкюлмесь, аманъ, аманъ (2)

БЕЛЕЖКИ

¹ Ат. Вас. Върбански. Песните на Бердянските българи. Ногайск, 1910.

² Освен като художествени творби песните на Върбански са ценни и като извор на информация за народния живот преди векове.